Doina BUTIURCA

FONDUL LATIN ŞI INOVAŢIA ÎN VOCABULARUL PANROMANIC

Limbile romanice sunt formele actuale ale limbii latine, dezvoltate în alotropi morfo-sintactici şi lexicali, diferiţi de la un idiom la altul. Sunt „tendinţe" identice care au drept consecinţe modificări lingvistice identice: înlocuirea formelor sintetice cu cele analitice în flexiunea nominală a limbilor neolatine; dezvoltarea sistemului prepoziţiilor datorită funcţiei analoage desinenţelor latineşti pe care o preiau în *sermo vulgaris* etc. Neutralizarea opoziţiei singular-plural în limbajul oral, ca urmare a căderii consoanelor finale, a extins uneori rolul articolului (fr. *maison* şi *maisons* se pronunţă identic, opoziţia sg.-pl. revenind articolului: *la maison-les maisons*).

Aceste tendinţe ilustrează, într-un fel, celebra teorie a undelor, formulată în a doua jumătate a sec. al XIX-lea de către Johannes Schmit (Wellentheorie): formele analitice s-au născut în latina populară ca o manifestare individuală şi s-au extins treptat, prin imitaţie, pe întreg teritoriul Imperiului Roman, găsind un teren propice în toate limbile romanice.

Prin dinamica limbii înseşi este necesar ca aceste tendinţe să fie corelate cu diferenţele lexicale şi morfo-sintactice impuse de factorii extralingvistici determinanţi, dar nu şi definitorii (geografici, socio-culturali şi religioşi). Dacă există limbi care îşi datorează identitatea religiei (E. Coşeriu le numeşte „limbi liturgice") prin faptul că aparţineau comunităţilor religioase (sanscrita era limba literară a clasei sacerdotale din India; gotica devine limbă liturgică prin traducerea **Bibliei** de către episcopul got Ulfilas; paleoslava sau slava ecleziastică a fost folosită de Kiril şi Metodiu în evanghelizarea slavilor, limba coptă este limba în care s-a propovăduit religia creştină…), la fel de adevărat este că supravieţuirea acestor religii până în perioada civilizaţiei moderne se datorează – fie şi numai în parte – limbilor (vezi Creştinismul). Vocabularul unei limbi este „punctul de vedere" (Humboldt) din care fiecare popor deschide lumea lucrurilor, iar această lume este – într-o anumită măsură – sfera prin care se defineşte specificul unei limbi: domeniul vieţii materiale, al celei spirituale şi religioase.

E. Coşeriu pornea de la axioma că o „stare de limbă" este reconstituirea altei „stări de limbă", anterioare, şi nu un moment atins de efemeritate. Modificările produse la nivelul fondului lexical, morfo-sintactic al latinei clasice pot fi considerate modificări numai în comparaţie cu fondul indo-european, înţeles ca „stare anterioară" de limbă, ale latinei populare, în raport cu latina clasică, tot aşa cum schimbările produse în limbile romanice sunt schimbări doar dacă le raportăm la specificul latinei populare. Suma acestor etape diacronice o constituie „starea de limbă" actuală pe care o considerăm treapta necesară în-

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

tre istoricul limbii şi vorbitorul preocupat de formarea competenţelor, fie că avem în vedere limbile romanice occidentale, fie că ne referim la limba română, dezvoltată în mediul lingvistic balcanic.

În ceea ce priveşte structura lexicului latinei populare ce stă la baza limbilor romanice, fără îndoială că fondul principal lexical a fost unul comun cu cel al latinei clasice, atât din punctul de vedere al formei, cât şi din acela al conţinutului. Dar în definirea specificului latinei populare şi a raporturilor acesteia cu limbile romanice, în general, importante sunt inovaţiile. Iar o inovaţie se defineşte ca fapt inedit de limbă doar prin raportarea la norma din structura tricotomică a organizării limbajului, propusă de E. Coşeriu: sistem – normă – vorbire[1]. Dacă în latina clasică *norma generală* – situată între sistem şi vorbirea de o anumită tradiţie socio-culturală – limita libertăţile vorbitorului în aplicarea sistemului, în latina populară, această *cenzură* este abandonată. Libertatea de expresie, „norma individuală" (E. Coşeriu) deschide drum inovaţiilor înţelese ca variante individuale, iniţial ca „tendinţe generale", mai apoi „manifestate în diferite grade" (A. Meillet) în limbile romanice. Nu de puţine ori aceste tendinţe au fost corelate de istoricii limbii cu diferenţele lexicale, morfo-sintactice impuse de factorii geografici, socio-culturali şi religioşi (lingvistul italian Bartoli, elveţienii K. Jaberg şi J. Jud). Există zone geografice laterale, care au menţinut elementul arhaic latin şi „centre de iradiaţie lingvistică" novatoare, cum ar fi Italia şi Galia. Teritoriul carpato-danubian, izolat în mediul balcanic, nelatin a rămas, în viziunea lui Bartoli, străin de inovaţiile ce se produceau în Occident. De aceeaşi părere sunt Al. Rosseti şi, mai recent, Al. Niculescu.

O serie de cuvinte neatestate în latina clasică au devenit deosebit de productive în limba română, ca fenomene arhaice latine, fiind *absente în celelalte limbi romanice*. Dintre acestea, 44 sunt *substantive* moştenite din latină: lat. canticum > cântec; lat. hospitium > ospitalitate; imperator > împărat; judicium > judeţ; lingula > lingură; miles > soldat; ovis > oaie; placenta > plăcintă; caecia > ceaţă; margella > mărgean ; pharmacum > farmec; vestimentum > veşmânt. *Adjectivele* şi *adverbele* ilustrează acelaşi fenomen de supravieţuire a elementului latin numai într-o arie geografică izolată: agilis > ager; felix > ferice; languidus > lânced; putridus > putred. A fost atestat şi un număr de 46 de verbe cu etimon latin, păstrate cu precădere în limba română: perambulare > plimba; procedere > purcede; attepire > aţipi; averruncare > arunca; assudare > asuda; circitare > cerceta; despicare > despica; excubulare > scula; extemperare > astâmpăra; intemplare > întâmpla; liginare > legăna; libertare > ierta; trepidare > trepida etc. Şi alte exemple ar putea reţine atenţia: dacă lat. *balteus* este absent din limba franceză, unde este înlocuit cu un derivat, latinitatea dunăreană l-a conservat. Forma latină *canis* s-a conservat în daco-română, pe când în spaniolă termenul a rămas necunoscut.

Postulatul lui Bartoli referitor la conservatorismul ariilor lingvistice laterale a fost verificat şi în Penin-

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

sula Iberică[2]. Iată o listă de termeni comuni limbilor spaniolă şi română, oferită de lingvistul italian: equa > rom. iapă, sp. yequa; passer > rom. pasăre, sp. pajero; formosus > rom. frumos, sp. hermoso; angustus > rom îngust, sp. angosto; furare > rom. fura, sp. hurtar, latrare > rom. lătra, sp. ladrar etc. Reduse ca număr, aceste excepţii pe care le-am numi necesare i-au permis lui Iorgu Iordan să avanseze ipoteza caracterului unitar al latinei populare[3]. Unii termeni inexistenţi în celelalte arii lingvistice, dar prezenţi în limba română s-au extins şi în limba albaneză, având însă fonetism mult mai vechi decât româna şi dalmata: conventum > rom. cuvânt, alb. Kuvenr; imperator > rom. Împărat, alb. > Mbret. Faptul dovedeşte contactul timpuriu dintre strămoşii albanezilor şi poporul roman, în general, cultura şi limba latină, în special (aproximativ sec. al III-lea î.e.n.).

Modificările produse în structura vocabularului latin, din perspectiva ariilor de influenţă, au comportat şi un al doilea aspect, determinat doar aparent de factorul extralingvistic, *istorie* (retragerea aureliană aduce cu sine izolarea spaţiului carpato-danubian şi sărăcirea vocabularului).

Există o categorie de cuvinte latineşti *absente din limba română*, dar prezente în limbile romanice ale Occidentului. Din cele 214 unităţi numite de I. Ficher „panromanice", 129 sunt substantive, 26 adjective, 3 adverbe, 13 numerale, 38 verbe şi 3 particule deictice.

În dinamica lexicului latinei populare, numeroase sunt cazurile când dintre două forme sinonimice a supravieţuit doar una, fie în funcţie de criteriul economiei, fie în virtutea expresivităţii. De pildă, din clasa verbelor au dispărut formele cu reduplicare, de tipul *cecini*, ca şi verbele neregulate, câştigând teren formele regulate. Fenomenul rămâne general-valabil şi la nivelul vocabularului şi se manifestă în toate limbile romanice:

erro, înlocuit cu un derivat al adjectivului lat. *erraticus*;

pes, înlocuit cu un derivat diminutival, lat. *pediciolus*;

radix, cu lat. *radicina*;

uolo, cu *exuolo*;

Există şi situaţii când termenul latin este substituit cu sinonimul său din substrat:

lat. *gaudium*, înlocuit cu *bucurie*, element de substrat;

lat. *lappa*, înlocuit cu *brusture*, element de substrat.

O bună parte dintre aceste cuvinte aparţin limbajului profesional (termeni din marină, militari, termeni comerciali, nume de plante şi noţiuni înrudite): *baca, racemus, molinus, rete, situla*, *pietas* etc., dar mai cu seamă, stilului colocvial: *centum, iacto, laboro, nidus, planus, ruga, semper, timor* etc.

Pe lângă considerentele de ordinul sinonimiei lexicale este imperios necesar să corelăm dispariţiile de cuvinte din limba română (şi nu numai!) şi altor tendinţe *novatoare*, devenite constante în mediul lingvistic romanic: expansiunea numeroaselor formaţii de derivate şi compuse populare, precum şi a structurilor perifrastice, care au înlocuit o bună parte dintre formele primitive, perimate din punct de vedere semantic, lipsite de expresivitatea formei neologice.

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

Există şi cuvinte latine care au dispărut din toate limbile romanice în perioada latinei târzii. Multe dintre acestea au fost înlocuite cu elemente provenind din superstrat sau cu derivate. Iată un exemplu oferit de Tagliavini[4]: lat. *habenae* (hăţuri) s-a menţinut în toate limbile celtice, în timp ce în limbile romanice a fost înlocuit cu un derivat al lui *retinere*, pus de lingvist pe seama omofoniei dintre *habena* şi *avena.* Situându-se în descendenţa studiilor realizate de Gillieron, lingvistul aduce şi un alt argument care a determinat reconstituirea lexicului latinei vulgare şi anume tendinţa eliminării cuvintelor al căror corp fonetic era prea redus, de tipul lat. *os*. Această tendinţă nu este singulară şi nici de dată latină târzie, am adăuga noi. Este condescendentă începuturilor istoriei limbii latine, dovadă că fenomenele lingvistice nu funcţionează după legile hazardului. Nucleul lexicului latin l-au constituit cuvintele provenite din indo-europeana comună împreună cu derivatele acestora. Radicalele indo-europene erau nume, în marea lor majoritate, structuri monosilabice. Din acest motiv a existat de la începuturile istoriei limbii latine tendinţa generală de a elimina substantivele cu corp fonetic redus (*dix, frux, ops, prex* etc.).

Schimbările semantice produse în cuvintele latineşti moştenite de limbile romanice cunosc, în unele situaţii, specializări specifice prin restrângerea sensului. În latina clasică *cognatus* avea sensul de „rudă de sânge”, pe linie colaterală, nu directă. Latina populară restrânge sensul originar şi face referire numai la *soţul surorii*, atât în limba română, cât şi în celelalte limbi romanice: rom. *cumnat,* it. *cognato*, sard. *konnadu*, prov. *cunhat*, cat. *cunyat*, sp. *cunado*, port. *cunhado*, dalm. *komnut*. Şi clasa adjectivelor a cunoscut restrângeri de sens sau resemantizări specifice. Adj. o*rbus* avea sensul „lipsit de …, orfan”. Ovidius utilizează sintagma „orbus lumine”, iar Pliniu cel Bătrân vorbeşte despre „orbitas luminis” pentru pierderea unui ochi. Latina populară a preluat această formă lexicală cu sensul de *orb*, din care se vor dezvolta toate corespondentele romanice: rom. *orb*, it. *orbo*, fr. *orb*, prov. *orp* etc.

Multe cuvinte au cunoscut lărgiri de sens în trecerea la fondul panromanic. Verbul „*habeo*” a primit în latina târzie şi sensul general de „a exista”, utilizare pe care o regăsim în unele limbi romanice: fr. *il y a*, sp. *hay*.

O bună parte din termeni apar cu sens schimbat, încă din latina populară. Ov. Densusianu a întocmit următoarea listă: *afflare* avea în latina clasică sensul de „a sufla”, „a inspira”, pe când vocabularul panromanic l-a conservat cu semnificaţia de „a afla”: rom. *a afla*, sp. *hallar*, port. *aflar*, ret. *afflar*.

Apprehendere avea accepţiunea de „a lua” în lat. clasică, iar în latina târzie înseamnă „a aprinde”: rom. *a aprinde*, fr. *esprendre*. Scriitorii clasici conferă lat. *caballus* sensul de „cal de muncă”, iar latina târzie – accepţiunea de „cal de rasă”, care se conservă în toate limbile romanice: rom. *cal*, fr. *cheval*, it. *cavallo*, sp. *caballo*, port. *cavallo*.

Sensul lui „collocare” era în lat. cl. „a aşeza”, „a pune”, dar limbile romanice l-au conservat din

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

sermo vulgaris cu semnificaţia de „a culca”: dr. *culca*, it. *coricare*, fr. *couche*, sp. *colgar*.

Dacă *focus* purta iniţial semnificaţia de „cămin, vatră”, în latina vulgară a primit sensul de „foc”, substituind forma arhaică *ignis,* dispărută din toate limbile romanice (s-a menţinut doar în latinismele savante de tipul, *ignifug*): dr. *foc*, it. *fuoco*, fr. *feu*, sp. *fuego*, port. *fogo*.

Despre evoluţia semantică şi religioasă a lat. *paganus*, Tagliavini scria următoarele: „*paganus* avea, în epoca clasică, când era folosit ca substantiv, două sensuri net deosebite, primul de «ţăran», adică locuitor al unui *pagas*, şi al doilea, propriu limbajului militar, de civil (opus «soldatului» care era «castrensis»). În limbajul primilor creştini, *paganus* primise sensul de „non-creştin” şi era deci echivalent cu *gentilis* (s-a văzut deja că prin *gentes, gentiles*, *natoines* latina creştină reda forma grecească, care la rândul ei reproducea ebraicul *goâm*). După unii autori, schimbarea de sens s-ar datora faptului că aşa-numitele *pagi* rămăseseră multă vreme refractare creştinării, răspândită mai ales în centrele urbane. Dar un remarcabil istoric al creştinismului, A. Harnaack, a demonstrat că trebuie pornit de la sensul de „civil” din limbajul militar, reluând de altfel o ipoteză din **Cinquocento** a juristului Andrea Alicati: orice creştin se simţea şi se considera „miles Christi” şi deci cine nu era „miles Christi”, era un „civil”, adică un *paganus*. Sensul iniţial al lui *paganus* nu s-a păstrat decât sporadic în limbile romanice; urmaşii obişnuiţi ai lui *paganus* în limbile neolatine pornesc de la sensul latino-creştin (it. *Pagano*, fr. *Payen*, rom. *Păgân* etc.)”[5].

Vocabularul latinităţii dunărene cuprinde nu numai unităţi lexicale specifice unei arii lingvistice izolate, ci şi evoluţii semantice inedite, îmbogăţiri de sens ale cuvintelor, inexistente în celelalte limbi neolatine, ceea ce ilustrează vitalitatea elementului latin (Constant Maneca propunea un grad de încărcare semantică a lexicului latinei dunărene în valoare de 25%). Latinescul *dolus,* cu sensul de „*durere*”, şi-a conservat înţelesul în spaniolă (dolor), *ca* şi în derivatul acestuia „*doloroso*”, pe când în limba română *cuvântul* „*dor*” cunoaşte un înalt grad de abstractizare, de spiritualizare. Pentru a desemna noţiunea de „*pod*”, limbile romanice folosesc drept etimon lat. *ponce, -tis,* în timp ce în limba română termenul latin a dezvoltat sensul de „*punte*”. Pentru „*drum*” s-a folosit „*callis*” din care a derivat românescul „*cale*”. Din „*fossatum*”, care avea sensul etimologic de „*şanţ*”, conservat în limbile franceză şi italiană (fr. *fosse*, it. *fossato*), în limba română s-a dezvoltat semnificaţia „*sat*”. Termenul a pătruns în perioada modernă de dezvoltare a limbii române, ca neologism romanic, în structuri de tipul *fossă septică.* Latinescul „*insignare*” a dobândit în limba română înţelesul de „*însemna*”, spre deosebire de celelalte limbi romanice, unde a conservat sensul de „a învăţa pe cineva”. Pentru lat. *intendere* limba română a conservat semnificaţia etimologică „*a întinde*”, spre deosebire de celelalte limbi romanice care au dezvoltat înţelesul de „a auzi, a înţelege” (fr. *entendre*, it. *intendere*, sp. *entender*). Acelaşi fenomen

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

poate fi ilustrat şi prin alţi termeni: lat. *sentir*e > rom. *a simţi*, pe când în celelalte limbi romanice are şi sensul de „*a auzi*”, „*a mirosi*”; *tener* > rom. *tânăr*, iar în celelalte limbi s-a păstrat sensul de „*ginga*ş”.

Sursa primă a modificărilor produse la nivelul formelor lexicale au constituit-o schimbările fonetice, căderea consoanelor finale, sincoparea, monoftongarea s.a.m.d. În **Appendix Probi** găsim, de exemplu: *auris non oricla, viridis non virdis*. Dintr-un derivat diminutival ca *auricula* în latina clasică, *sermo vulgaris* a redus pe *au* la *o,* făcând să dispară *u* din silaba proparoxitonă.

Formele folosite în limbile romanice au evoluat de la *oricla*: it. *orechia*, rom. *ureche* (prin palatalizarea grupului consonantic *cl*.), fr. *oreille,* sp. *oreja,* port. *orelha.*

Formele latine sincopate sunt o altă sursă din care s-au dezvoltat termenii existenţi în limbile romanice. Iată câteva exemple: lat. pop. *oclus* (pt. lat. cl. *oculus*), *virdis* (pt. *viridis*), *vetlus* (pt. *vetulus*), *speclum* (pt. *speculum*).

Fie şi numai ca o paranteză a capitolului nostru, este bine de ştiut că, prin căderea consoanelor finale, prin schimbările fonetice în general, se produc nu numai inovaţii lexicale, ci şi alterări morfologice şi mutaţii sintactice. Un exemplu este suficient: căderea lui *-s* şi *-m* final a determinat confuzia subiectului cu obiectul direct în latina dunăreană. Singurul mod de a distinge cele două părţi de propoziţie rămăsese topica. Din acest motiv libertatea relativă a construcţiei latine este estompată, înlocuită cu o ordine relativ fixă. În latina clasică ordinea era: SB – CI – CD – Pred. În limbile romanice topica se modifică radical, respectând ordinea: S – Pred. – CD – CI. La nivelul frazei, latina clasică folosea construcţia hipotactică (cu propoziţii subordonate), limbile romanice extind construcţiile paratactice.

În modificările produse la nivelul lexicului latin intervine şi atitudinea vorbitorilor faţă de realitate. De pildă, *motivarea* diferă de la o limbă la alta: diferenţele de denumire de la limba română la limba spaniolă sau franceză îşi găsesc justificarea în atitudinea vorbitorilor care acordă o importanţă aparte unei trăsături, şi nu alteia, cu toate că etimonul se regăseşte în acelaşi fond lingvistic latin. Rodis-Lewis[6] oferea următoarele exemple: pentru *fereastră* spaniolii utilizează cuvântul *ventana*, înrudit prin etimon cu lat. *ventus* (vânt), a cărui accepţiune este că fereastra nu permite intrarea vântului în interiorul casei. Pentru a desemna aceeaşi realitate, portughezii utilizează termenul *janela*, înrudit etimologic cu lat. *ianua,* uşă, fiindcă *ab initio* fereastra era considerată o uşă mică. Dacă însuşirile aceluiaşi obiect sunt diferit reprezentate de la o limbă la alta, ceea ce aseamănă un spaniol cu un portughez este mentalitatea, pragmatismul gândirii. În virtutea dimensiunii novatoare, nu întotdeauna limbile romanice presupun o repetiţie a modelelor anterioare. Chiar dacă forma clasică latină se menţine intactă, în latina vorbită se produc mutaţii de sens, moştenite în limbile romanice sau modificate într-o etapă ulterioară de evoluţie.

Cel mai complex mijloc de reînnoire a lexicului latinei populare l-a constituit derivarea parasintetică,

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

cu sufixe şi prefixe, precum şi compunerea. Formele primitive ale numelui sunt înlocuite cu derivate care stau la baza multor forme romanice. Accentuând expresivitatea limbajului popular, prin motivarea subiectivă a conţinutului semantic al termenilor, diminutivele au reprezentat o sursă deosebită de inovaţie, fie că erau provenite din izvoare străine, fie că se atribuiau valori diminutivale altor sufixe. Pe lângă *auricula,* citat în majoritatea lucrărilor de lexicologie, Tagliavini oferă şi exemplul unui alt derivat diminutival*, genuculum* sau *genoculum* (cuvântul de bază este lat. *genu*), din care s-au dezvoltat formele romanice: rom. *genunchi,* it. *ginocchio,* fr*. genou*, sp. *hinojo,* port. *Joelho*. Meyer-Lubke[7] lua în considerare: diminutivul *-icca,* pentru latina dunăreană şi ibero-romană *şi -icius* > rom. *-eţ*; *-uceus* > rom. şi it. *-uţ* numai pentru latina dunăreană. Deosebit de productive sunt: *-iolus, -eolus :* hordeolus, fetiolus, agnelliolus; *-ellus*: circellus, misselus.

Se extind augmentativele, pentru care latina clasică nu avea sufixe speciale: *-uneus, -onea* > dr. *oi, -oaie* (rom. *căsoaie*).

Inovaţiile lexicale ale latinei populare au venit şi prin schimbarea clasei morfologice (adjectivele au devenit substantive). Mulţi termeni şi-au schimbat sensul sub influenţa creştinismului .*Sermo vulgaris,* mai liberă de constrângerile normei, a extins spontan un număr considerabil de prefixe şi de alţi termeni înlăturaţi din aspectul scris al latinei.

Vocabularul unei limbi este pentru Humboldt „punctul de vedere" din care fiecare popor deschide lumea lucrurilor. Este sfera ce determină cunoaşterea, prin care se defineşte specificul unei *forma mentis*. Vocabularul limbilor naturale decupează realitatea printr-un fond lexical reprezentativ, fie că această realitate defineşte aspecte ale vieţii materiale, fie ale domeniului religios. Cea mai amplă categorie de termeni aparţinând fondului latin (cu etimon grecesc) o reprezintă sfera termenilor care definesc civilizaţia: elemente ale vieţii urbane (piese de mobilier, parfumuri, vase ornamentale şi de uz comun, unelte), meserii (nu numai în accepţiunea generală de activităţi de larg interes, ci şi „meseriile" legate de arte, medicină veterinară, arhitectură). La acestea se adaugă termenii care denumesc plantele şi animalele cu finalitate comercială, activităţi sportive, muzică, viaţa mondenă etc. Iată câteva exemple: *oliua* (măslină), *raphanus* (hrean), *comomilla* (muşeţel); *camelu* (cămilă), *limax* (melc); *amphora* (amforă), *cophinus* (coş împletit); *danista* (cămătar), *crepida* (sandală), *stola* (rochie de gală), c*orallium* (mărgean), *mitra* (mitră); *aurichalcum* (alamă), *calx* (piatră de var), *alabaster* (alabastru), *smaragdu*s (smaragd), *apsida* (absidă); *emplastrum* (plasture), *glaucuma* (albeaţă), asthma (astm), hemicrania (migrenă); athleta (atlet), chorus (cor), *murra* (mir, numele unui parfum), *mimus* (mim), *psaltria* (flautistă), *caliendrum* (perucă), *cymbalum* (instrument muzical).

Inserţia masivă a terminologiei creştine (cu etimon grecesc şi etrusc) este o altă constantă a fondului latin ce defineşte lexicul panromanic.

Vocabularul religios a pătruns în cultura Imperiului Roman prin mi-

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

sionarii veniţi din lumea grecească să propovăduiască noua credinţă. Textele evanghelice erau scrise în limba greacă, iar comunităţile de ascultători erau vorbitori de limbă latină, oameni simpli, necunoscători ai culturii greceşti. Transpunând originalele în latină, propovăduitorii creştini nu reuşeau să găsească echivalentul latin potrivit şi astfel erau nevoiţi să menţină termenul grecesc. Folosind indicele ediţiei P. de Labriolle (Paris, 1907) oferim spre exemplificare o serie de termeni existenţi în unul din cele mai vechi texte creştine, aparţinând lui Tertulian, care au supravieţuit – prin filieră latină – în limbile romanice: *anathema, angelus, antichristus, apocalypsis, apostata, apostolicus, apostolus, authenticus, blasphematio, blasphemia, catechumenus, cathedra, catholicus, charisma, charsis, christianismus, christianus, daemon, diabolus, diaconus, episcopus* (cu dativul latin *episcopatus*), *ethnicus, euangelium, euangelizare* (cu derivatul *evangelizator*), *eucharistia, exorcismus, haeresis, haereticus, idolatria, idolu*m, *laicus, magia, martyr, martyrium, mysterium, paracletus, paradisus, patriarchus, presbyter, propheta, prophetia, pseudoapostolus, pseudopropheta, schisma, stemma, synagoga.*

Elenismele latineşti din provinciile dunărene au străbătut secolele până astăzi, în straturi succesive. Vocabularul creştin, grecesc (ebraic, prin etimon), dar cu formă latină s-a răspândit în limba română până la sfârşitul veacului al VI-lea. *Angelus* a intrat în uz după veacul al III-lea; limba română l-a moştenit din latină, situaţie comparabilă cu aceea a verbului *baptizare*. Multe cuvinte formează dublete etimologice. *Eclesia* şi *ecclesia* redă aceeaşi formă lexicală sub aspectul etimonului grecesc, intrat în latină alături de *basilica*, mai întâi pe cale orală, apoi prin filieră cărturărească, fapt reflectat în cele două aspecte diferite. *Basilica* şi *ecclesia* au circulat o vreme cu aceeaşi valoare semantică pe întreg teritoriul Imperiului Roman, dar, treptat, termenul *basilica* a fost marginalizat. Aceasta în pofida faptului că avea o vechime foarte mare, datând din perioada când templele evreieşti imitau forma arhitectonică a bazilicilor laice romane, anterioară *lui Constantin cel Mare*[8]. Termenul *basilica* a supravieţuit în dialectele retoromane, în dalmată şi în română, fapt pe care *P. Aebischer* îl punea în 1963 pe seama izolării timpurii a acestor regiuni faţă de influenţa directă a comunităţii ecleziastice de la *Roma.* Forma *ecclesia* s-a extins în toate celelalte limbi romanice: fr. *eglise,* it. *chiesa* etc. Aşa cum s-a putut observa şi în acest exemplu, terminologia religioasă românească diferă de vocabularul creştin al limbilor romanice occidentale. Iată ce scria P. Panaitescu: „…românii spun s*ărbătoare*, pe când limbile romanice apusene derivă pentru această noţiune cuvinte din *faste.* Numele Crăciunului la apuseni derivă din *dies natalis,* ziua naşterii. De asemenea românii zic rugăciune (romanicii apuseni *priere, preghiera*), noi zicem credinţă, apusenii – *foi*. În limba noastră lipsesc unele cuvinte în terminologia creştină, comune tuturor romanicilor din apus, în primul rând *religie* (în româneşte *lege*, poate o etimologie populară datorită apropierii între *lege* şi *religie*)”[9].

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

Istoricul şi slavistul bucureştean motiva deosebirile dintre lexicul creştin al romanităţii orientale şi al celei apusene prin faptul că „biserica apuseană catolică s-a organizat definitiv într-o epocă în care se rupseseră legăturile cu romanitatea orientală de la Dunăre”.

Alături de gr. livresc *blasphemare* a circulat în popor şi forma *blestemare* din care s-a dezvoltat în limba română *blestem* (a blestema). Formele cu *-t* au supravieţuit în toate limbile romanice. Unii termeni greceşti s-au extins nu numai în limbile neolatine, dar şi în paleoslavă şi în limbile slave moderne. Deşi în greaca veche *draco* avea sensul de *şarpe, balaur,* cuvântul a circulat pe întreg teritoriul Imperiului Roman cu sensul creştin de *drac,* pe care l-au menţinut şi limbile romanice: *drac,* în limbile română, aromână şi meglenoromână, *dragone* în italiană, *drago* în provensală, *trago* în catalană, *dragon* în spaniolă. Prin intermediul limbii greceşti a pătruns mai apoi în paleoslavă şi de aici în limbile slave moderne, aşa cum au arătat Miklosich, Sextil Puşcariu, Candrea-Densusianu şi Meyer-Lübke. *Pascha* a provenit din ebraică prin intermediul limbii greceşti şi a supravieţuit în limbile romanice: rom. *pască,* it., catal., sp. *pasqua,* franc. *paque*, provens. *pasca*, port. *pascoa.* Pluralul *paşti a* evoluat în limba română din pl. lat. *paschae*, observa H. Mihăescu[10].

După criteriul puterii de derivare împrumuturile creştine au dezvoltat şi forme afixate. Pentru verbe s-a extins în latină sufixul *-isso* (târziu *-izo*), iar pentru feminine s-a dezvoltat morfemul *-issa*. Sufixul verbal *-isso* aparţinea iniţial denominativelor, urmând ca de la substantivele greceşti să se extindă la temele verbale, motiv pentru care apar în limba latină – şi de aici în limbile romanice – cuvinte în care verbul era împrumutat alături de substantivul de la care derivă: *propheta – prophetizo, canon – canonizo, dogma – dogmatizo*.

Tagliavini lua în discuţie câţiva termeni care au avut o evoluţie semantică specială. Grecescul *parabole* se găsea la Seneca şi avea sensul de *similitudine*. Datorită utilizării lui de către autorii creştini, cuvântul iese din sfera uzanţelor laice, retorice, primind accepţiunea de *parabolă biblică*. În *Vulgata*, prima traducere a **Bibliei**, *parabola* avea sensul de *cuvânt.* Prin operele scriitorilor creştini se creează un număr considerabil de calcuri lingvistice după modelul grecesc: *trinitas, impassibilis, impassibilitas, incarnatio.*

Terminologia gramaticală a limbilor romanice, constituită pe calcuri latine după modelele greceşti, a supravieţuit prin eforturile lui Varro. Iată câteva exemple: *accentus, consonans, uocalis, conjugatio*, *adiectium* etc.

Şi în vocabularul limbii române fondul de bază, invarianta în variaţii, defineşte toate domeniile de activitate umană: viaţă materială, viaţă de familie, sferă afectivă şi spirituală, instrumente gramaticale. Iată câteva exemple frecvent citate în lucrările de specialitate. Observăm, fie şi numai la o privire superficială, că lexicul panromanic nu este numai cifrul dimensiunii materiale a vieţii romane, ci şi purtătorul unui patrimoniu spiritual şi religios, ce reprezintă fondul subiacent al civilizaţiei şi culturii moderne ale Europei.

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

Extinzând cercetarea asupra fondului morfologic panromanic, Fischer observă că numeroşi termeni latini sunt atestaţi în ansamblul tuturor limbilor romanice: „este vorba de termeni pentru care suntem în drept să presupunem că erau folosiţi în mod curent în Antichitate de majoritatea, dacă nu de totalitatea, vorbitorilor limbii latine”[12].

Cercetătorul remarcă faptul că un număr de cuvinte panromanice se referă la câteva terminologii speciale, cu următoarea deosebire: dacă în latina dunăreană, unde s-a produs o tendinţă de simplificare şi sărăcire a vocabularului, terminologia referitoare la agricultură şi creşterea vitelor, numele de animale sălbatice dispun de un fond lexical bogat, în celelalte limbi romanice cuvintele cu etimon latin (din domeniul agriculturii şi al creşterii animalelor) sunt absente. Comune latinei dunărene şi fondului panromanic occidental sunt câteva serii de alte terminologii (chiar dacă diferenţierile semantice de la o limbă la alta, de la un termen la altul rămân o regulă generală): nume de arbori şi de pomi fructiferi (arbor, carpinus, fructus, glans, lignum, persica, pinus, pirus etc.), nume de animale domestice (asinus, capra, cauda, cera, coma, cornu, crista, mel, porcus, sebum etc.), terminologia meseriilor, a comerţului, instrumente (anellus, cerno, comparo, corona, fascia, fumus, fustis, fusus, mensa, mola, palus, rota, texo, uendo etc.), termeni din domeniul religiei, termeni referitori la relaţiile politico-sociale, termeni militari etc.

Studiul fondului latin ne-a permis să urmărim evoluţia diferită a unor termeni de la o „stare de limbă” la alta, de la o arie lingvistică la alta. Aceste cuvinte circulă însă alături de termeni uzuali, cu o largă răspândire, care au supravieţuit prin bogăţia semantică, prin puterea de derivare în limbile neolatine.

Iată o statistică stabilită în funcţie de trei criterii de selecţie a cuvintelor (bogăţia semantică, puterea de derivare şi uzajul) în volumul **Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice**[13], coordonat de Marius Sala, referitoare la structura etimologică a lexicului panromanic, din care vom selecta doar acele elemente capabile să definească specificul fondului latin. Pentru a evita însă orice confuzie, vom aminti doar în treacăt faptul că vocabularul reprezentativ al fiecărei limbi romanice însumează pe lângă fondul latin – sub aspectul structurii etimologice – elemente preromane de *substrat* (ligur şi retic în Italia, celtic în Peninsula Iberică, iliric şi trac în dalmată şi română), de *adstrat* (adică „limbile vecine teritorial, peste care latina nu s-a suprapus”[14]) şi de *superstrat* („limbile popoarelor care au locuit, deseori ca domnitori şi stăpânitori, în teritoriile lingvistic romanizate”). Limba greacă a reprezentat *adstratul* specific latinei prin împrumutul lexical masiv, elementele germanice din italiană, franceză, spaniolă şi portugheză, influenţa slavă, turcă asupra limbii române, împrumutul arab datorat cuceririlor şi ocupaţiilor vremelnice formează – în opinia lui Tagliavini – superstratul ce influenţează toate limbile romanice.

În limba română, după criteriul originii, cele mai numeroase sunt cuvintele moştenite din latină: din cele 2581 de unităţi ale vocabula-

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

rului reprezentativ al limbii române, selectate spre analiză, în volumul citat, 782 au etimon latin (moştenite pe cale directă), iar 38 au provenit pe cale savantă şi sunt tot de origine latină. Nu lipsesc nici împrumuturile provenite din limbile romanice (franceză, italiană), chiar dacă se situează, ierarhic, după cuvintele cu etimologie slavă.

Cu toate că limba sardă este un idiom lipsit de norme supradialectale, din cele 1682 de cuvinte, ce alcătuiesc vocabularul reprezentativ, 832 sunt elemente latineşti moştenite, iar 13 au pătruns pe cale savantă. Profilul acestei limbi se defineşte prin numărul covârşitor de termeni împrumutaţi din limbile romanice, cu care sarda a venit de timpuriu în contact (italiana, spaniola, catalana). Faptul reflectă – în viziunea Ioanei Nichita – dependenţa „limbii sarde din punct de vedere lexical de limbile romanice majore" (pag. 80-112, **Vocabularul reprezentativ al limbii sarde**).

Vocabularul reprezentativ al limbii italiene este alcătuit din elemente latineşti moştenite, după etimon. Din totalul de 2599 de cuvinte, 1145 sunt de origine latină, secondate de elementele latine savante, cu un total de 720. Împrumuturile din limba franceză ocupă un loc important în dinamica fondului principal lexical al limbii italiene. Liliana Macarie şi Maria Theban vorbesc despre caracterul profund romanic al acestei limbi (pag. 124-171).

Retoromana alcătuită dintr-un grup de dialecte nenormate (romanşa, ladina şi friulana) pune o problemă aparte în contextul familiei de limbi neolatine, atât prin absenţa dicţionarelor etimologice la unele dialecte (friulana), cât şi prin atestarea incompletă a cuvintelor în studiile de limbă. În această situaţie, cercetătorii n-au putut stabili un nucleu lexical reprezentativ pentru retoromană, ci s-au mulţumit – aşa cum nota Maria Iliescu – să cerceteze „pe baza surselor lexicografice existente, dacă lexemele de origine latină care au intrat în vocabularele reprezentative ale celorlalte limbi romanice sunt prezente în grupurile de dialecte" luate în discuţie.

Din totalul de 2610 de cuvinte ce au fost selectate din vocabularul limbii franceze, 943 sunt de origine latină (moştenite pe cale directă), iar 693 sunt termeni latineşti proveniţi din împrumuturi livreşti. Nu lipsesc nici împrumuturile din celelalte limbi romanice, mai cu seamă din italiană (50 de cuvinte, reprezentând 1,91%).

Din vocabularul reprezentativ al limbii occitane (nici unul din dialectele ce formează occitana nu s-a impus până în prezent ca formă standard supradialectală unică), Ioana Vintilă-Rădulescu a ales nucleul lexical al dialectului languedocian, deoarece, în comparaţie cu cel provensal, pe lângă superioritatea de care se bucură, acest dialect dispune de un dicţionar modern, comparabil ca nivel şi proporţii cu cele existente în alte limbi romanice. Din totalul de 2271 de cuvinte selectate, cele mai numeroase din punct de vedere etimologic sunt împrumuturile directe latine, în număr de 1007, adică aproape jumătate. Nici elementul latin savant nu este absent, chiar dacă numai în proporţie de 2,02% (46 de cuvinte).

Limbă literară cu normă standard, catalana însumează cele mai

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)

numeroase cuvinte care aparţin fondului latin moştenit. Din totalul de 2381 de cuvinte, 1210 au etimon latinesc, iar 436 sunt împrumuturi romanice intrate pe cale savantă, după cercetările realizate de Liliana Macarie. Într-o măsură mai mare decât în celelalte limbi, circulă în catalană împrumuturile de tip romanic, din franceză (1,51%), spaniolă (1,18%) şi chiar din italiană (0,55%).

Structura etimologică a vocabularului reprezentativ al limbii spaniole are o dimensiune inedită, în sensul că primele două locuri, în ceea ce priveşte originea cuvintelor, sunt deţinute de latinismele moştenite (50%) şi de cele intrate pe cale savantă (26,57%). Dintre împrumuturile romanice, în procente mult mai reduse au pătruns în spaniolă neologismele franceze (2,45%), italiene (0,80%), portugheze (0,15%). Observăm din statistica prezentată că împrumutul de dată recentă este slab reprezentat în comparaţie cu profunda latinitate a lexicului spaniol, cel mai conservator poate din familia limbilor neolatine.

În limba portugheză, din totalul celor 2312 de cuvinte ce constituie vocabularul reprezentativ, 1047 sunt elemente latineşti moştenite (45,28%), iar 581 (25,12%) au pătruns pe cale savantă. Celelalte clase etimologice au valoare mult mai mică în raport cu fondul latin: 69 de cuvinte (2,98%) sunt franceze, 24 de unităţi au provenit din italiană (1,03%), iar din spaniolă ponderea împrumuturilor reprezintă un procent important.

Oricât de mult am rămâne îndatoraţi civilizaţiei lumii moderne, prin forţa lucrurilor, istoria unei limbi este istoria unei civilizaţii, iar cifrul unei civilizaţii poate fi descoperit (pe lângă urmele materiale) în acel limbaj care se raportează mereu la izvoare şi la sine.

NOTE

[1] E. Coşeriu, *Introducere în lingvistică*, trad. de Elena Ardeleanu şi Eugenia Borcilă, Editura Echinocţiu, Cluj, 1995.

[2] M. Bartoli, *Introduzione alla neolinguistica*, Genova, 1925.

[3] Iorgu Iordan, *Româna şi spaniola, arii lingvistice ale latinităţii*, în SCL, XV, 1964, p. 12.

[4] Carlo Tagliavini, *Originile limbilor neolatine*, p. 170-182, vezi *Lexicul latinei vulgare*.

[5] Tagliavini, *op. cit.*, p. 171.

[6] Apud Sorin Stati, *Interferenţe lingvistice*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1971.

[7] Meyer-Lübke, *Grammatica*, II cap., p. 499.

[8] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Sibiu, 1972, p. 22.

[9] P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969, pag. 103-104.

[10] H. Mihăescu, *Influenţa grecească asupra limbii române până în sec. al XV-lea*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1966, p. 58.

[12] I. Fischer, *Morfologia istorică latină*, Editura Universul, Bucureşti, 1985, p. 111.

[13] *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, coord. Marius Sala, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1988.

[14] C. Tagliavini, *op. cit.*, p. 211.

BDD-A20766 © 2006 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:00:02 UTC)